

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1920-х РОКАХ: ДЖЕРЕЛА ІЗ КОЛЕКЦІЙ США

Стаття розкриває наявність та характеристики аутентичних документів в колекціях бібліотек та архівів США з історії виникнення та діяльності міжнародних благодійних організацій (АРА та «Джойнт») на Півдні України у 1920-х роках.

Ключові слова: «Джойнт», АРА, Південь України, міжнародні організації, архіви США, документальні колекції.

Статья раскрывает наличие и характеристики аутентичных документов в коллекциях библиотек и архивов США по истории возникновения и деятельности международных благотворительных организаций (АРА и «Джойнт») на Юге Украины в 1920-х годах.

Ключевые слова: «Джойнт», АРА, Юг Украины, международные организации, архивы США, документальные коллекции.

Article opens presence and the characteristic of authentic documents in collections of libraries and archives of USA about a history of occurrence and activity of the international philanthropic organizations (ARA and «Joint») in the South of Ukraine in 1920th years.

Key words: «Joint», АРА, South of Ukraine, international organizations, archives of USA, documental collections.

Однією із найбільш жахливих сторінок української історії є голод 1921-1923 рр., який, охопивши значну частину радянської України, уніс з собою, за приблизними підрахунками, від 235 до 350 тисяч осіб [1]. Трагедія була наслідком післявоєнної господарської розрухи, радянської продрозкладкової політики хлібозаготівель та страшного неврожаю.

На відміну від голоду 1932-33 рр., значну роль у подоланні цього лиха відіграла іноземна допомога. Позиція урядових кіл західних держав щодо голодуючих радянських республік, на думку української дослідниці Ольги Мовчан, визначалася їх економічними і політичними інтересами. Якщо уряди країн Антанти запропонували допомогу на заздалегідь несприятливій умові сплати царських боргів, то уряд США не підтримав своїх європейських союзників. Він готовий був надати безкорисливу допомогу, причому – негайно. Для цього він мав необмежені можливості – великі запаси продовольства часів Першої світової війни. Намагаючись попередити збитки сільськогосподарських монополій, уряд США надав колишнім союзникам так звану «позику відбудови», переважна частина якої було призначено для закупівлі американських продуктів та інших військових запасів. Отриманню «позик

відбудови» переможеними країнами Четверного союзу перешкоджали договори уряду США з Англією та Францією. Тому американське продовольство в країнах, які воювали проти Антанти, було спрямоване через неурядову організацію – Американську адміністрацію допомоги (АРА), утворену влітку 1919 р. [2]. Свою діяльність АРА поширила й на Україну з весни 1922 р. до літа 1923 р.

Значну допомогу населенню України також надавала єврейська міжнародна організація «Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет» («Джойнт»), підтримка якої тривала з 1922 по 1938 р. Працюючи на першому етапі своєї діяльності – допомога голодуючим – разом з АРА, Джойнт згодом не залишив Україну і розгорнув у південному регіоні республіки активну фінансову і матеріальну підтримку розбудові єврейських національних районів.

Окрім вищезазначених організацій голодуючих Південної України підтримували: Місія Фрітгофа Нансена, Міжнародний Червоний Хрест, Американська менонітська допомога, Шведський Червоний Хрест, «Вериліф» тощо, але їх частка хоча й була важливою, але незначною у порівнянні з АРА та Джойнт.

Питанням ролі міжнародних благодійних організацій у розбудові радянської України почали приділяти увагу лише в останні десятиліття, що пов'язано не лише з політичною кон'юнктурою радянських часів, а й закритістю архівних фондів, що несли в собі документи вказаних організацій (зазначені збірки документів були розсекречені у першій половині 1990-х років). Саме тому більшість організацій, що діяли у 1920-ті роки, були забуті, а їх заслуги у допомозі голодуючим та у відбудові сільського господарства, особливо у південному регіоні, фактично сфальсифіковані, їх діяльність було оголошено антирадянською, контрреволюційною, значну частину їх провідних діячів і співробітників було репресовано за звинуваченням у шпигунстві. Саме це й пояснює певну обмеженість історіографічного доробку про більшість організацій.

З початком перебудови відбуваються кардинальні зрушення в історіографії нашої теми, особливо на пострадянському просторі. З'являється низка робіт: О. Мовчан [3], В. Сахно [4], А. Ліньова [5], М. Шитюка [6], О. Тригуба та Л. Дудар [7], Е. Хенкіна [8] та інші, які присвячені проблемі голоду 1921-1923 рр. і допомозі голодуючим з боку іноземних організацій. Переважну більшість з них побудовано на матеріалах центральних та місцевих держархівів, що обмежує об'єктивне сприйняття рівня допомоги міжнародних організацій, оцінки їх гуманітарної місії у міжвоєнній історії України як на загальному, так і на регіональному рівнях. Саме це спонукало автора звернутися до пошуку першоджерел за кордоном і, насамперед, у Сполучених Штатах Америки, які є батьківщиною двох найбільших міжнародних донорів – АРА та Джойнт.

Значну документальну спадщину залишила Американська адміністрація допомоги (*American Relief Administration* (ARA)). Папери цієї організації відклалися у багатьох збірках інституційного й особового походження. Серед них можна назвати колекцію «American Relief Administration» (Архів інституту Гувера Стенфордського університету, Каліфорнія) і збірку особового походження «The Papers of Herbert Hoover» («Папери Герберта Гувера», Музей і президентська бібліотека Герберта Гувера, м. Вест Бранч, Айова). Обидві колекції містять документи, що висвітлюють діяльність АРА на Півдні України.

Колекція АРА складається з двох частин: «Європейські операції» та «Російські операції». Відповідно остання містить документи, що стосуються території колишньої Російської імперії. Переважна частина документів – це ділова кореспонденція, телеграми, замітки, повідомлення, договори, звіти уповноважених, фінансова звітність, списки працівників з короткими відомостями, фотографії тощо. Питання, яких торкаються документи, охоплюють усі сфери діяльності АРА як в РСФРР, так і на українських територіях: поставки продовольства, харчування, вирішення проблем охорони здоров'я, сільське господарство, характеристика соціального і політичного становища

в країні і т.д. Усі документи поділені за територіально-хронологічним принципом.

Документи, що відносяться до питань діяльності АРА у Південній Україні розпорошені за різними тематичними збірками: «Офіс у Нью-Йорку, 1919-1924» [9], «Офіс у Москві, 1921-1923» [10], «Допомога голодуючим у Росії, 1921-1923» [11] тощо. Безпосередня кількість папок, що присвячена південноукраїнським містам: Одесі, Миколаєву, Єлисаветграду (Кіровоград), Олександрівську (Запоріжжя), Катеринославу (Дніпропетровськ), Херсону та іншим, налічує більше сотні одиниць. Переважно це фінансова документація, звіти (щоквартальні та потижневі), телеграми, листи, справи з окремих видів допомоги: студентам, дітям, дорослим, одежею, медична допомога, поставки харчів тощо. Зазначена колекція, на наш погляд, є однією з найбагатших, що містить документальну базу АРА щодо України загалом і Південного регіону зокрема.

Певним доповненням до попередньої збірки є колекція особового походження 31-го Президента США Герберта Гувера, який був ідеологом й одним із засновників Американської адміністрації допомоги, під назвою «The Papers of Herbert Hoover». Зібрання поділяється на 5 підгруп, з яких для нас представляє інтерес підгрупа «Pre-Commerce period, 1895-1921» (Докомерційний період), де міститься підсерія «War Relief and Reconstruction, 1919-1923» (Військова допомога та відбудова), в якій зібрано документи АРА. У підсерії зберігаються офіційні матеріали, що вийшли друком (*American Relief Administration – Bulletins*) і машинописні копії документів із тематичної збірки «American Relief Administration, Russian Operations» (документи у 10 частинах [12]), оригінали яких зберігаються у фондах вищезазначеного архіву Інституту Герберта Гувера. Оскільки документи здебільшого ідентичні, то й їх характер та зміст тотожні.

Значні документальні масиви зберігаються в США і щодо «Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету» («Джойнт»). Найбільшим зібранням є архів організації у Нью-Йорку, де для українських дослідників особливий інтерес представляють документи колекції 1921-1932 рр. [13].

Структурно одиниці зберігання відбивають наступні основні напрямки діяльності: адміністрація Джойнта (в США та СРСР), взаємини з радянським урядом, звіти (оповідальні і статистичні), фінансові документи, контакти з іншими організаціями, документи по зв'язкам із громадськістю і пресою. Зберігаються документи про організацію, з якими співробітничав Джойнт, або яким надавалася допомога: матеріали про Комзети, трудові школи Києва й Одеси, театр «Хабима», «Товариства з поширення ремісничої та землеробської праці серед євреїв» (рос. ОРТ), «Товариства з охорони здоров'я євреїв» (рос. ОЗЕ), єврейські історико-етнографічні товариства і т. д. Деякі справи концентрують документи за напрямками діяльності

Джойнта: допомога дітям і старим, харчування студентів, охорона здоров'я, профтехосвіта, землеробство, позичкові каси, біженці, розподіл допомоги, взаємодія з Американською адміністрацією допомоги (АРА). Представлені лист подяки «Джойнта», у тому числі мовою оригіналу. У документах відбита адміністративна діяльність Б. Богена (директор Джойнта в СРСР, 1923 р.) і Дж. Розена (президент Агро-Джойнта і представник Джойнта в СРСР, 1924-1938 рр.).

В окремих справах групи «Місцевості» зосереджено матеріали про населені пункти України. Списки їх розташовані за абеткою, в основному містять інформацію про становище і потреби громад в 1922-1924 рр. Так, у справі № 494 («Місцевості. А-Б») є матеріали про такі міста і містечки південної України, як Олександрія, Ананьєв, Балта, Бердянськ та інші [14]. Є справи, присвячені Миколаєву [15], Первомайську [16] та іншим містам.

Рівно 30 справ присвячено діяльності Агро-Джойнта, Американського товариства єврейських фермерських поселень і Російського індустріального фонду. Представлені адміністративні, юридичні, фінансові документи, звіти, листування з радянським урядом і американськими філантропами.

До даної колекції документів примикає збірка фотографій «СРСР». У цій групі зберігання є знімки першого офісу (контори) «Джойнта» у Києві, дитячих будинків у Києві й Катеринославі, єврейських кухонь у Полтаві, Катеринославі, Мелітополі, Олександрівську, єврейських установ охорони здоров'я в Одесі і Дніпропетровську, курсів «Агро-Джойнта» по перекваліфікації єврейської молоді в Дніпропетровську й Одесі. Головний масив фотоколекції становлять знімки, що торкаються програми «Агро-Джойнта» у Криму і на Півдні України: робота на землі, збирання врожаю, розвиток єврейських колгоспів тощо [17].

Вагомим доповненням архіву «Джойнт» є особовий фонд беззмінного директора «Агро-Джойнту» Джозефа (Йосипа) Розена (1877-1949) «Joseph A. Rosen Papers», що зберігається в Інституті для єврейських досліджень ІВО («YIVO Institute for Jewish Research») у Нью-Йорку. Колекція поділяється на 5 серій і охоплює документи за 1922-1938 роки. За невеликим винятком, більша частина документів відноситься до роботи Американсько-єврейської об'єднаної сільськогосподарської корпорації «Агро-Джойнт». Це звіти генерального директора, угоди з радянським урядом, різного роду замітки, записки, повідомлення, законодавчі документи, загальна кореспонденція, фінансові звіти тощо.

Особливий інтерес у рамках нашої теми представляють матеріали щодо розбудови діяльності Агро-Джойнта у південних районах, де знаходилися відповідні офіси: Херсон, Кривий Ріг – для

Катеринославіщини, Сімферополь – Крим. Окрім того, існували окремі проекти: Нижньодніпровський та колонії ОРТ на Одещині. Більшу частину цих документів зосереджено у серії II «Записок сільськогосподарського департаменту» [18]. Так, в підсерії «Регіональні папки, 1923-1936» знаходиться 15 справ Херсонського офісу (папки 240-253), Кривого Рогу (папки 254-270), Одеси (папки 272-274), що містять змістовні звіти від головних агрономів регіонів про розбудову сільськогосподарських колоній, їх стан, проблеми, статистичні відомості, листування тощо. В інших серіях документи щодо південних земель розпорочені по окремих справах: кореспонденція, що стосується різних благодійних організацій на Одещині в 1926-1930 рр. [19], повідомлення про співпрацю з КОМЗЕТОМ у Дніпропетровську, Кривому Розі і Запоріжжі [20], технічний проект іригації Калініндорфського району Одеської області [21] та інші.

Отже, у справах колекції зосереджено документи найрізноманітнішого характеру. Окрім уже зазначених вище, містяться матеріали, що охоплюють несільськогосподарську діяльність: фінансова допомога різним благодійним організаціям, органам охорони здоров'я, фабрикам, професійно-технічним школам єврейського народу, позичковим касам тощо. Доповненням (серія IV) є колекція фотографій сільськогосподарських поселень, шкіл, фабрик, медичних центрів і т. д. Всі матеріали розташовані, як правило, за територіально-хронологічним принципом в алфавітному порядку (перевага надається назві міста чи колонії).

Невеликим доповненням до бази першоджерел з історії «Джойнт» в Україні є колекція особового походження директора організації в СРСР Бориса Богена (1869-1929) «Boris Bogen Papers, 1891-1929», що зберігається в Американському єврейському архіві (Цінціннаті, Огайо). Це невеличке зібрання містить документи різного характеру, серед яких присутня т. зв. «російська кореспонденція» [22]. Більшість з цих листів торкаються роботи в Єврейському розподільчому комітеті і, переважно, дають загальне уявлення з історії Джойнт в СРСР.

У загальному підсумку можна зробити висновок, що в архівосховищах США різного рівня зберігається значний масив документів, які розкривають усю багатогранність благодійницької діяльності філантропічних організацій в Україні 1920-30-х років: від голоду 1921-1923 рр. до індустріалізації та колективізації на межі десятиліть. Отже, їх активне залучення збагатить вітчизняну українську історичну науку й дасть можливість з іншого боку подивитися на досліджуване питання, яке тривалий час замовчувалося, або ж розглядалося винятково під негативним кутом зору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ ст. / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2004. – 2-8 жовтня.
2. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України 1922-1923 рр. / О. М. Мовчан // Грані (Дніпропетровськ). – 2007. – № 2(52). – С. 24.
3. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 77–84.
4. Сахно В. В. Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921-1923 роках на Херсонщині-Миколаївщині / В. В. Сахно // Таврійський науковий вісник. – Херсон, 1999. – Вип. 10. – С. 164–173 ; його ж. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки ХХ століття // Південний архів (історичні науки). – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 185–203 ; його ж. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20-30-ті рр. ХХ ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 10. – С. 122–124.
5. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. / А. А. Ліньов // Щотижня. – 2003. – 14 травня (№ 20). – С. 6–7 ; його ж. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // Наукові дослідження в контексті історичних проблем : [збірник наукових праць]. – Миколаїв-Одеса, 2003. – Т. 1 : Історія та українознавство. – С. 157–168.
6. Шитюк М. М. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. / М. М. Шитюк, К. Є. Горбуров. – Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2007. – 158 с.
7. Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921-1923 рр.) / О. Тригуб, Л. Дудар // Емінак. – 2007. – № 2 (жовтень-грудень). – С. 105–116.
8. Хенкин Е. М. Участие зарубежных еврейских благотворительных организаций в оказании гуманитарной помощи голодающему населению Юга Украины в 1921-1923 гг. / Е. М. Хенкин // Єврейське населення Півдня України : дослідження і документи. – Запоріжжя, 1994. – Вип. 1. – С. 60–66.
9. Hoover Institute Archives. Stanford University. American Relief Administration. Russian Operations Records, 1919-1925. – New-York Office, Subject File, 1919-1924. – В. 4, F. 5 «Ukraine» (дані: Box – В., Folder – F.); – В. 27, F. 12 «History. 1922»; – В. 27, F. 13 «History. 1922 September – 1923 June»; – В. 52, F. 4 «History. Ekaterinoslav»; – В. 52, F. 5 «History. Elizavetgrad»; – В. 53, F. 3 «Odessa»; – В. 78, F. 12 «Nikolaev»; – В. 78, F. 13 «Novorossiysk. Odessa»; – В. 133, F. 6 «Ukraine. General. 1921 November 16 – 1922 June 30»; – В. 133, F. 7 «Ukraine. General. 1922 July 5 – 1923 June 12»; – В. 134, F. 5 «Correspondence. Alexandrovsk, Ekaterinoslav»; – В. 134, F. 6 «Correspondence. Kharkov, Kiev, Mariupol, Odessa» та багато інших.
10. Там само. – Moscow Office, Correspondence File, 1921-1923. – В. 151, F. 3 «Ekaterinoslav. Letters to Moscow. 1922 January 12 – September 9 (1-400)»; – В. 152, F. 1 «Ekaterinoslav. Letters to Moscow. 1922 September 9 – December 1 (401-817)»; – В. 2 «Ekaterinoslav. Letters to Moscow. 1922 December 1 – 1923 February 27 (818-1162)»; – В. 153, F. 1 «Ekaterinoslav. Letters to Moscow. 1923 March 3 – June 20 (1163-1561)»; – В. 154, F. 1-2 «Elizavetgrad. Letters to Moscow. 1922 September 1 – 1923 June 20 (1-630)»; – В. 193, F. 3 «Nikolaev. Letters to Moscow. 1922 September 20 – 1923 January 27 (1-85, 1-29, 1-6)»; – В. 193, F. 4 «Nikolaev. Letters from Moscow. 1922 July 28 – 1923 February 2 (1-56)»; – В. 197-201. – «Odessa. Letters to Moscow. 1921 December 11 – 1923 June 25 (1-679)»; – В. 201-203. – «Odessa Port. Letters to (from) Moscow. 1922 February 22 – 1923 June 26» тощо.
11. Там само. – Russian Famine Relief, 1921-1923. – В. 416, F. 14 «Odessa»; – В. 468, F. 8 «Ukrainian»; – В. 491, F. 8 «Ukrainian» та інші.
12. Південноукраїнські матеріали зберігаються у частинах (volume) VIII (Катеринославщина і Єлисаветградщина) і IX (Миколаївщина, Одещина та Крим). – Documents of the ARA. Russian Operations, 1921-1923. Volume VIII&IX // Herbert Hoover. President Library and Museum. The Herbert Hoover Papers. – Pre-Commerce period, 1895-1921. – War Relief and Reconstruction, 1919-1923.
13. Joint Distribution Committee, New York Archives (далі – JDC-NY), Record Group 1921-1932.
14. Мицель М. Документи по истории евреев Украины в Нью-Йоркском архиве Джойнта (коллекция 1921-1932 гг.) [електронний ресурс] / М. Мицель // Евреи Евразии. – 2004. – № 3(7) : сентябрь-декабрь. – Режим доступу : <http://library.eajc.org/page66/news13466>.
15. JDC-NY, Record Group 1921-1932, file 501.
16. Там само, file 502.
17. Мицель М. Документи по истории евреев Украины в Нью-Йоркском архиве Джойнта (коллекция 1921-1932 гг.) [електронний ресурс] / М. Мицель // Евреи Евразии. – 2004. – № 3(7) : сентябрь-декабрь. – Режим доступу до журналу: <http://library.eajc.org/page66/news13466>.
18. YIVO Institute for Jewish Research. Center for Jewish History. Joseph A. Rosen Papers. – Series II: Records of the Agro-Joint Agricultural Department, n.d., 1923-1937.
19. Там само. – Series III: Records of the Agro-Joint Relief and Industrialization Department, 1924-1928. – F. 286.
20. Там само. – F. 295.
21. Там само. – Series V: Post-1938 and Miscellaneous, 1911-1940. – F. 319.
22. The American Jewish Archives. Boris D. Bogen Papers, 1891-1929. – Sub-Series 2. «Foreign Language Materials». – В. 5, F. 13; – В. 6, F. 1-2; – В. 6а, F. 1-4.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Тригуб О. П., к.і.н., доц.

© Михайловський Т. О., 2010

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2010 р.